

PAIS DEZSŐ: A MAGYAR ŐSVALLÁS NYELVI EMLÉKEIBŐL

Bp. 1975. Akadémiai K. 344 l.

Pais Dezső közismerten rossz levélíró volt, sőt: egyáltalában nem levelezett senkivel, mint ahogy könyvek írásával sem foglalkozott. Ez a kettő nem az ő műfaja volt. Megnyilatkozási formájának elsősorban a részlettanulmány („dolgozat”) és az egyetemi előadás tekinthető, melyek néha az összegezés igényével is biztattak, de ezek publikálásakor mindig hangoztatta írása vázlatosságát, végleg be nem fejezett voltát. Kedvelt ténykedése volt ezenkívül persze a szerkesztés (melyet művészi pedantériával végzett), sőt — legalábbis egy időben — a lapalji jegyzet és a glossza, melyeket fanyar iróniája és a szikár paisi stílusba beágyazott petárdák miatt a Magyar Nyelv olvasói várva vártak, a folyóirat friss számaiból nemegyszer elsőként ezeket olvasták. „Dolgozatai” között is előkelő hely illeti meg szótörténeti tanulmányait. Érdekes módon ezek sem nevezhetők egytől egyig lezártaknak, hiszen tudjuk: némelyiket évek múltán újra elővette, korábbi nézeteit csiszolta, alakította, módosította. Nagymestere volt az analízisnek, a filológiai aprómunkának. Minden adatot számba vett, egyenként értékelt, mégsem veszett el közöttük, a legbonyolultabb adatrengetegben is biztosan tájékozódott, és tudatosan óvakodott attól, hogy egyes adatokat túlértékelyen, ami bizony néha többünkkel megesik. Ezért olvassuk munkáiban a sok „talán”-t, „valószínű”-t, ezért ajánl néha több magyarázati lehetőséget, és végső soron ezért a sok feltevés, az ún. két vagy három csillagos következtetés műveiben. Nem tudni, hány százezer adat fordult meg kezén, az azonban bizonyos, hogy ezek nagyobb összefüggéseket is feltártak előtte: Pais Dezső nemegyszer gerjesztett szimpia adalékokból olyan villanófényt, amely szélesebb területeket tett beláthatóvá.

Munkamódszerét ismerve, voltaképpen szükségszerű — bármily különös is —, hogy első könyve (nem számítva könyvnek Anonymus-fordítását, az ehhez fűződő terjedelmes jegyzeteit, Ómagyar olvasókönyv-ét stb.) halála után jelent meg. Mindjárt meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a posztumusz

mű formáját tekintve valóban könyv, mégsem egységes monográfia, hanem tematikailag rokon tárgyú cikkek egybefűzött „gyűjtélke”.

A sajtó alá rendező Kázmér Miklós megaemlékezik arról, hogy Pais Dezső az ötvenes évek vége óta foglalkozott egy olyan könyvmegírásával, amely ősvallásunk nyelvi emlékeit dolgozta volna föl. E szándékát egyébként Pais szóban és írásban is többször hangoztatta. Hogy azután ő ilyen könyvet képzelt-e el, amilyent Kázmér Miklós állított össze Pais hagyatékából és korábban publikált írásaiból, azt nem tudjuk. Kázmér említi, hogy Pais a kiadatlan kéziratokat nem tekintette befejezetteknek, a régebben kiadottakhoz is gyűjtögetett újabb adatokat és talán a közlesre szánt szómagyarázatok tanulságainak összegezését is tervbe vette. Ez utóbbi mindenestre elmaradt. A könyv ilyenformán lett a régi magyar hitéleti terminológia kérdéseivel foglalkozó etimológiák laza együttese. A belőlük adódó tanulságokat és összefüggéseket az olvasónak magának kell megfogalmaznia, ha végig rágja magát a könnyűnek éppenséggel nem nevezhető szövegben.

A könyv anyagának több mint felét korábban közzétett tanulmányok adják. Ezek az 1914 és 1966 közötti időszakaszban jelentek meg, jobbra a Magyar Nyelvben vagy elvittve egyéb helyeken (az *agyafűrt, megtorol, reg, áld és átkoz, haj — huj — kaját, táltos és orvos, garabonciás, gajdal, szemfényvesztő* szavainkról írt ismert tanulmányai, ill. a *tündérről* és a *finnugorság léleképzeteiről* írt dolgozatának egyes részletei). A kézirati hagyatékából származnak viszont — a már publikált cikkekhez csatlakozó kiegészítő szakaszokon, fejezeteken kívül — „*A néző és a látó*” (250—255. l.), melyben a „varázsló” és „jós” régi elnevezéseit teszi nyelvszeti mikroszkópja alá a szerző, továbbá a „*Manó*”, melyet ugyancsak egyféle sámán-kategóriának tart, s a *mond-* ige tövéből származtat (256—263. l.), a „*Boldog*” (264—271. l.), melynek a vallásos terminológiához tartozása mai szemmel nem evidens, Pais török szószár-

maztatási javaslata azonban az eredeti 'megkötözött' → 'elvarázsolt' → 'elragadtatott' jelentésen át visz a 'szent'-ig, közben kapcsolatba hozza a szót *bávad, bavul, bávit, bámul, báj, bódul* szavainkkal, azaz egy újabb „szószervezet” (vagyis: egy töre visszavezetnető, abból szerte burjánzott, sok tagúva önálló-sult szócsalád) kimutatásán fáradozik. Az „*Örül*” c. cikkben (272–278. l.) azt fejtegeti, hogy e szavunk eredetileg 'forog, kering' jelentésű lehetett, s e jelentés átment a sámáni révület előidézésének, az ehhez kapcsolódó lelki állapotok megnevezésére. A szót különben török eredetűnek mondja, s ugyanabból a töből származtatja, mint az *ör(öl), örvény* szavakat. A „*Török bus 'gőz, köd' vagy 'varázsolt' — magyar búsz és bosszú*” cím önmagáért beszél (279–281. l.): a törökből jött 'gőz, meleg', ill. 'harag' jelentésű deverbális főnév a finnugor *reg* szócsaládban tapasztalt jelentésfejlődést ismétli. Az „*Isten és ördög*” c. tanulmányban (282–299. l.) az *isten* magyarázatában visszatér a finnugor *ös-ből* való eredeztetéshez, ahogyan erre a MNy 45: 276. lapon célzott 1949-ben (a *t* és az *n* mi is lehetne más, mint kicsinyítő képző), az *ördög*-öt meg egy finnugor és egy török elemből álló összetételnek tartja.

A kötet végén két hosszabb tanulmány áll a totemizmus és a tabu tárgyköréből. A „*Turul. Öseink totemizmusához*” címűnek (300–327. l.) egyes részei korábban — részletekben — megjelentek (a ragadozó madár tabunevekről és a *turulról*, az Árpádok totemmadaráról írottak), itt ez az anyag bizonyos pontokon kiegészül még főleg a más állatokhoz fűződő totemnevek számbavételével. „Az óvó- és sorsirányító nevek” címen közzétett tanulmány (328–338. l.) a régi személynéveink jelentéséről a húszas években publikált dolgozataihoz kapcsolódik: újabb adalékokat sorakoztat az ott is tárgyalt jelenségek — főleg a névmágia — bemutatására.

A kiadatlan cikkek írásának ideje közelebről nincsen meghatározva. Az irodalmi utalásokból azonban úgy látszik, hogy Pais az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején önthette ilyen formába tanulmányait. Egyébként nagyjából ekkor keletkezhetek azok a pótlások is, amelyek a régebben kiadott szövegekben új részletekként jelentkeznek. Szemellátható tehát, hogy Pais Dezsőt szinte egész életén végigkísérte a magyar ősvallás nyelvi nyomainak kutatása. Az első világháborútól kezdve (*agyafűrt*) hat évtizeden át foglalkoztatta e problémakör. Az ide vonatkozó adalékokat nyilván céltudatosan gyűjtögette s építette őket önálló, de egymással belső összefüggésben álló tanulmányokká. Érdekes, hogy az egy-egy koncepcióba állítás igénye jobbra 1958-tól kezdődően érezhető munkásságában.

Ekkor ismerkedik meg a nála évtizedekkel fiatalabb Diószegi Vilmos sámánizmus- és ősvalláskutatásaival, s feszült érdeklődéssel reagál ezekre. Kázmér Miklós Pais kéziratából idézi professzora hozzászólásának egy részletét Diószegi kandidátusi értekezésének vitáján, mely szerint „A könyv megjelenése [ti. Diószegi „A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben” — HP] hatott rám: amikor megtekintettem, az a gondolatom támadt, hogy talán érdemes volna újabb ősvallási tárgykörű dolgozataimon kívül hasonló irányú régebbi közleményeimet... könyvvé egyesíteni. Egy ilyen »Ősvallásunk nyelvi emlékeiből« című kötetet valószínűleg hamarosan ki tudunk adni.” Nekibuzdulását mi sem mutatja jobban, mint hogy e kijelentésével egyidőben s azt követően sűrű egymásutánban ad közre ide vonatkozó dolgozatokat, legalább 14–15-öt.

Örvendetes, hogy Paisnak az ősvallást érintő nyelvészeti írásai most egy kötetben rendelkezésünkre állanak. A gyűjtemény másik nagy értéke ezenkívül, hogy sok eddig ismeretlen Pais-dolgozatot tesz hozzáférhetővé a hagyatékból. Pais Dezső szöveftései, szótörténeti fejtegetései mindig ötletesek, érdekesek voltak, az itt közölt újak is azok, s noha a turkológus vagy a finnugrás esetleg találhat is bennük helyel-közzel módosításra szoruló adatot vagy részmegeállítást, kétségtelen, hogy az általa javasolt magyarázatok nagy részét egyetértőleg befogadja majd a magyar szótörténeti és szöveftő szakirodalom. Ha pedig még további diszkusszió kerekedik ki ötletei körül, azzal is az etimológizálás ügye halad előre.

A sajtó alá rendező Kázmér Miklóst dicséret illeti gondos munkájáért: az anyag összeválogatásában, elrendezésében, megszerkesztésében nagy szakértelemmel és a lehetőségeknek megfelelő módon járt el. Mindössze egy-két dolgot tehetünk szóvá, amelyet esetleg a kötet gondozója figyelembe vehetett volna. Pais Dezső nem adott ki kezéből olyan cikket, amely a legújabb időkg nyomon ne követte volna a tárgyalt kérdés irodalmát. A kötetben közölt cikkek keletkezése és ki nyomtatása között viszont általában legalább egy évtizednyi időkülönbség van, s ennek az évtizednek az ide vonatkozó irodalmát Pais nyilván bedolgozta volna kéziratának nyomdába adása előtt. Nos, természetesen ezt nem kérhetjük számon a sajtó alá rendezőtől, arra azonban esetleg lett volna lehetősége, hogy a kimaradt időköznek a témával kapcsolatos kutatásaira a Jegyzetekben bibliográfiai hivatkozások formájában utaljon. Magam módszeres vizsgálódást ilyen irányban nem folytattam, kapásból említhetném csupán, hogy az olvasó esetleg érdeklődéssel fogadná a hivatkozást Mikola Tibor közleményeire, amelyek a *reg* szószervezet

tagjaira vonatkozólag újabb hangtörténeti és jelentéstani megállapításokat tartalmaznak, de az etimológia finnugor (precízebben: uráli) hátterét is másképp látatják, vagy Erdélyi István rövid cikkére, amely a töröknek tartott *táltos* szóra kínál ugor magyarázatot (véleményem szerint ez meggyőzőbb is). Könnyebb a helyzet az *áld* szóval, melynek finnugor megfeleléseiről „A magyar szó-készlet finnugor elemei”-nek első kötete tájékoztató. A Jegyzetekben történő utalás, akár erre, akár az alapcikkre mindazonáltal nem lett volna haszontalan. — S mindezek

kívül: jól jött volna egy szótmutató a kötet végére.

Pais Dezső könyve az etimológiai kutatáson kívül gazdag példatárat és sokoldalúan hasznosítható tanulságot kínál a régi magyar művelődés formáit kutatók használatára, s ekképp nem kizárólag a nyelvtörténet, hanem az irodalomtörténetírás, a vallástörténet, a történeti néprajz és egyéb érintkező területek művelőinek fontos forrása lesz.

Hajdú Péter

RAPPORTI VENETO—UNGHERESI ALL'EPOCA DEL RINASCIMENTO

A cura di Tibor Klaniczay, Bp. 1975. Akadémiai K. 438 l.

Egyre szélesebb alapokra épül a magyar—olasz művelődéstörténeti kutatás. Ezt dokumentálja az a 3 olasz nyelvű kötet, mely 1967, 1970 és 1975-ben jelent meg. Az első — *Italia ed Ungheria — 10 évszázad irodalmi hatását tárja fel István király korától a Risorgimento-ig.* (Ism. Csapodiné Gárdonyi Klára ItK 1971. 529—531.) A második — *Venezia ed Ungheria del Rinascimento —* a Velencében 1970. jún. 11—14. megrendezett konferenciának a Fondazione Giorgio Cini által publikált anyagát tartalmazza. A jelen ismertetés a harmadik kötetéről szól, mely nem rég hagyta el az Akadémiai Kiadó nyomdáját. Amint a címe is jelzi, a kötet folytatja a reneszánsz kori velencei—magyarországi kapcsolatok bemutatását és azokat az előadásokat tartalmazza, melyeket olasz és magyar reneszánsz-kutatók mondtak el a Budapesten megtartott 1973. jún. 20—23-i tudományos konvergención. A szimpoziumot most az MTA és a Fondazione Giorgio Cini rendezte a Budapesti Kulturális Kapcsolatok Intézetével együtt. A 26 tanulmányt tartalmazó impozáns kötetről teljes értékű beszámolót nyújtani csak egy külön tanulmányban lehetne, mely egyúttal mérlegre tenné, hol is tartunk ma az olasz—magyar kapcsolatok feltárásiában. A recensor kezét azonban nemcsak a megszabott terjedelem köti meg, hanem az is, hogy a témák csak részben tartoznak a folyóirat irodalom-, illetve művelődéstörténeti aspectusához. A második és a harmadik témakör anyagára gondolok — *Economia e Società* (103—215. l.), ill. *Vicende diplomatiche, politiche e militari* (217—295. l.) — melyet csak néhány rövid reflexióval van módomban tárgyalni. Bármennyire összefüggnek ezek az előadások is a művelődéstörténettel, az ItK számára elsősorban az első és negyedik témakörben bemutatott előadások tartalmazzák a legtöbb megszívlelendő eredményt: *Giano Pannonio e l'Uma-*

nesimo del Quattrocento (21—101. l.) és *Aspetti della vita intellettuale nel Cinquecento* (299—421. l.). Az ismertetés a kötetben található sorrendet követi. „*Giano Pannonio e la civiltà veneta*” c. előadásban Kardos Tibor a Janus Pannoniust ért északolasz hatásokat elemzi. A kérdés egyúttal megvilágítja, hogyan kezd Nápoly, Bologna és a többi olasz város befolyása helyett Velence vezető szerephez jutni a magyarországi reneszánszban. Ez a velencei hatás Guarinon keresztül jut el Janushoz, akitől nemcsak költészetet, szép stílust tanult. Véleménye szerint az ő, illetve az északolasz humanista kör hatására kezdett foglalkozni a politikával és gazdasági ügyekkel. Vagyis ő képviseli itthon azt a reneszánsz típust, aki legjobban megközelíti az *italiai* humanitást, mert nemcsak művészetét, de egész életét az új eszmék szolgálatába tudta állítani. A modellt Padovában, illetve Velencében ismerte fel. Szíve szerint száműzetésbe is ide ment volna (21—41. l.). Más szempontokat hangsúlyoz és más eredményhez jut Raoul Manselli, aki az egyetemes európai humanizmus mérlegére állítja a Mátyás-korabeli reneszánsz kultúrákat és azzal együtt Janus Pannoniust is. „*Umanesimo ungherese ed Umanesimo europeo: primo tentativo d'un bilancio*” (43—50. l.). Guarino iskolájából mindenki azt vihette magával, amire élete folyamán szükségese volt, vagy amihez kedve volt. Janus Pannoniust pl. a latin—görög műveltség iránt volt legfogékonyabb. Szerinte nem szabad eltúlozni a magyar reneszánsz arányait sem kvalitatíve, sem dimenzióiban, sem intenzitásában. Ez csak egy elit réteget érintett. Tagadhatatlan azonban, hogy most már nemcsak a kolostorok, de a laikus réteg vezetőit is fogékonytá tette az új eszme. A lakosság nagyobb részét majd a reformáció emeli európai szintre a XVI. században. Így ez annak köszönhető, nem pedig az itáliai rene-